

DEUIFD XLVI / 2017, ss. 7-34.

NOSTRA AETATE'NİN ARKAPLANI

Bekir Zakir ÇOBAN*

ÖZ

Nostra Aetate II. Vatikan Konsili dendiğinde, özellikle Hıristiyan olmayanlar için, ilk akla gelen belgelerden biridir. Kilisenin diğer dinlerle ilgili devrimsel bir açıklaması olarak görülen bu belge ile ilgili tartışmalar halen sürmektedir. Nostra Aetate tabi ki fikir olarak ortaya çıkışından deklarasyon olarak yayınlanmasına uzanan bir süreç geçirmiştir. Bu makalenin amacı ilk kısmını, yani metnin arka planını ele almaktır. Bu bağlamda Nostra Aetate'nin bir fikir olarak nasıl ortaya çıktığı; hangi temellere dayandığı; metnin oluşumunda kimlerin etkisinin bulunduğu; deklarasyonun “Yahudi sorunu” ile nasıl bir alakasının olduğu tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Nostra Aetate*, II. Vatikan Konsili, Katolik-Yahudi İlişkileri

ABSTRACT

BACKGROUND OF *NOSTRA AETATE*

When talking about Vatican II, especially for non-Christians, Nostra Aetate is one of the first documents that come to mind. The debate on this document, which is seen as a revolutionary proclamation on non-Christian religions, is still going on. Naturally Nostra Aetate has a process from an idea to a declaration. And the aim of this article is to deal the first part, the background. In this context here we have discussed that how Nostra Aetate emerged as an idea; on which grounds it is based; which persons had an influence on the formation of the text; and how the declaration relates to the “Jewish Question”.

Keywords: Nostra Aetate, Second Vatican Council, Catholic-Jewish Relations

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi ABD Öğretim Üyesi.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 06/10/2017

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 05/12/2017

Giriş: II. Vatikan Konsili ve *Nostra Aetate*

II. Vatikan Konsili (1962-1965) sadece Katolik Kilisesi için ehemmiyet arz etmemiş, dünya gündeminde de kendisine yer bulmuş, XX. yüzyılın önemli olayları arasında sayılan bir vakadır. O, “olmuş ve bitmiş” bir konsil değildir. Nitekim tarihte de “bir ekümenik konsil üzerindeki tartışmalar her zaman bu konsillerin tarihinin bir parçası olmuştur.”¹ II. Vatikan da halen Kiliseyle alakalı tüm tartışmalarda hemen atıfta bulunulan, hatta Kilise içerisindeki liberal ve muhafazakâr yaklaşımı ayıran bir turnusol kağıdı özelliğindedir.²

Konsilin diğer Hıristiyanlar veya diğer dinlerle ilişkiler konusunda, geleneğe nazaran “yeni” bir yaklaşım ortaya koyması II. Vatikan’ın en çok konuşulan ya da ön plana çıkarılan tarafı olmuşsa da, konsilin toplanma asıl amacı diğer dinlerle ilişkiler değil, modern dünyaya bir cevap ve Kilisenin “çağdaşlaşma” çabasıdır. Nitekim VI. Paul bu konsilin amacını “Kiliseyi yenilemek, Hıristiyanları birleştirmek ve dünya ile diyaloga girmek” biçiminde açıklamıştır.³ Tabi ki bu yaklaşım -o zaman ve halen- Kilisenin tamamında kabul görmüş bir düşünce değildir. Zira Konsil, bazılarına göre modernleşme konusunda “fazlaca ileri gitmiş” bazılarınca ise yenilenme konusunda “yetersiz” kalmıştır. Kilise içerisindeki liberal eğilim Kilisenin dış dünya ile ilişkileri açısından konsili devam ettirilmesi gereken bir çizgi olarak görmektedir. Muhafazakâr kanatta ise II. Vatikan’la ilgili görülmemiş bir önemsizleştirme çabası söz konusudur. Konsili açıkça bir “hata” olarak görenler dışında, bir de onu Kilisenin kendi içindeki bir vakaya indirgeyerek aslında konsili geleneksel Kilise öğretisinin bir devamı gibi göstermeye çalışanlar vardır.⁴ Fakat her halükarda açık olan; II. Vatikan’ın teolojiden litürjiye, Kilise kurumlarından ekümenizme bakışa kadar birçok değişiklik getirmiş olduğudur.

¹ Alberto Melloni, “Nostra Aetate, 1965-2005”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007, s. 10.

² II. Vatikan Konsili getirdiği değişimler konusunda bkz. Maureen Sullivan, *101 Questions and Answers on Vatican II*, Paulist Press, New York, 2002.

³ F. Dvornik, *Konsiller Tarihi*, çev. M. Aydın, Ankara, 1990, s. 99.

⁴ Bkz. Alberto Melloni, “Nostra Aetate, 1965-2005”, s. 10, 11.

II. Vatikan Konsili belgeleri, konsilin sonunda toplu bir şekilde ilan edilmemiş, üç yıl süren ve dört genel oturum şeklinde cereyan eden konsil süresince farklı tarihlerde deklare edilmiştir. İsimlerini Latince ilk kelimelerinden alan ve üç gruba ayrılan söz konusu belgelerin adları ve ana başlıkları şu şekildedir:

1) *Constitutiones* (Yasalar): *Sacrosanctum Concilium* (Kutsal Litürji ile ilgili Yasa, 4 Aralık 1963); *Lumen Gentium* (Kilise ile ilgili Dogmatik Yasa, 21 Kasım 1964); *Dei Verbum* (İlahî Vahiy ile ilgili Dogmatik Yasa, 18 Kasım 1965); *Gaudium et Spes* (Modern Dünyada Kilise ile ilgili Pastoral Yasa, 7 Aralık 1965).

2) *Decreta* (Kararnameler): *Gravissimum Educationis* (Hıristiyan Eğitimi ile ilgili Kararname, 28 Ekim 1965); *Nostra Aetate* (Kilisenin Hıristiyanlık Dışındaki Dinlerle İlişkisi Üzerine Kararname, 28 Ekim 1965); *Dignitatis Humanae* (Dinî Özgürlükler Üzerine Kararname, 7 Aralık 1965).

3) *Declarationes* (Beyannameler): *Inter Mirifica* (Medya ve İletişim Üzerine Beyanname, Aralık 1963); *Unitatis Redintegratio* (Ekümenizm Üzerine Beyanname, 21 Kasım 1964); *Orientalium Ecclesiarum* (Doğu Tarzı Ayin Yapan Katolik Kiliselerle ilgili Beyanname, 21 Kasım 1964); *Ad Gentes* (Kilisenin Misyonerlik Faaliyeti ile ilgili Beyanname, 7 Aralık 1965); *Presbyterorum Ordinis* (Rahiplerin İdaresi ve Yaşam Tarzı ile ilgili Beyanname, 7 Aralık 1965); *Apostolicam Actuositatem* (Laiklerin Havariliği ile ilgili Beyanname, 18 Kasım 1965); *Optatam Totius* (Rahiplerin Eğitimi ile ilgili Beyanname, 28 Ekim 1965); *Perfectae Caritatis* (Dinî Hayatın Zamana Uyarlanması ve Yenilenmesi ile ilgili Beyanname, 28 Ekim 1965); *Christus Dominus* (Piskoposların Kilisedeki Çobanlık Görevi ile ilgili Beyanname, 28 Ekim 1965).⁵

⁵ II. Vatikan Konsili metinlerinin resmî Latince baskısı için bkz. *Concilio Vaticano II: Constitutiones, Decreta, Declarationes*, Libreria Editrice Vaticana, Vatikan, 1998. İngilizce tercüme için bkz. Austin Flannery (ed.), *The Basic Sixteen Documents Vatican Council II*, Costello Publishing Company, New York, 2007; W.M. Abbot, *Documents of Vatican II*, Guild Press, New York, 1966. II. Vatikan Konsili tarihi ile ilgili yapılmış en kapsamlı çalışmalardan biri için bkz. G. Alberigo, J.A. Komonchak (eds.), *The History of Second Vatican Council*, Maryknoll, I-IV, 1996-2006.

Görüldüğü üzere *Nostra Aetate*⁶, *Decreta* kapsamında yayınlanan belgelerden biridir. Konsil metinlerinin toplamı 100.000 kelimenin üzerinde iken *NA* sadece beş paragraftan oluşur. Bu haliyle konsil külliyatı içerisindeki en küçük metindir. Yahudilerle ilgili olan dördüncü paragraf en uzun olandır. Bununla beraber, hacmine ters oranla konsil için en zor metinlerden biri olmuştur.⁷ Hazırlık aşamaları da dahil edildiğinde beş yılı kapsayan bir serüveni vardır.⁸ Bu belge Kilisenin, tarihinde ilk defa diğer din mensuplarından olumlu bir dille söz etmesi dolayısıyla dikkat çekmiştir. *NA* Müslümanlar, Yahudiler, Hindular ve Budistlerden bahseder. Fakat II. Vatikan Konsili bazen neredeyse *NA*'ya indirgendiği gibi, *NA* da çoğu zaman Katolik-Yahudi ilişkilerine indirgenmektedir. Müteakip yıllarda Konsil üzerine yazılanlara ve yapılan bilimsel toplantılara bakıldığında, bunlarda daha ziyade Katolik-Yahudi ilişkilerinin tartışıldığı ve *NA*'nın sanki sadece yahudilere yönelik bir metinmiş gibi ele alındığı görülür.

Kanaatimizce *NA*'yı anlamak için bakmamız gereken arka planın iki temel yönü mevcuttur. Bunlardan ilki modern gelişmelerin yarattığı travma sonrasında Kilise içerisinde oluşan dengeler; ikincisi ise Katolik-Yahudi ilişkileridir. Bunlara ek olarak *NA*'nın oluşumunda etkili olan önemli kişilerden kısaca bahsetmek ve söz konusu belgenin gerçekten diğer dinlere mi yoksa sadece yahudilere yönelik hazırlanmış bir metin mi olduğunu tartışmak yerinde olacaktır.

Kilise İçindeki Dengeler

Katoliklere göre Kilise, Tanrı'nın ezelde öngördüğü bir organizasyon ise de Katolik Kilisesi'nin tarihsel macerasına baktığımızda onun bir şekillenme süreci geçirdiğini görürüz.⁹ Bu şekillenme sürecinin farklı yönleri vardır elbette. Fakat bu süreçte İmparatorluğun bir kurumu

⁶ Buradan itibaren *NA* şeklinde kısaltılacaktır.

⁷ Bkz. David Rosen, "Jewish and Israeli Perspectives 40 Years after Vatican II", N. Lamdan, A. Melloni, *Nostra Aetate*, ss. 175-188.

⁸ *Nostra Aetate*'nin Türkçe çevirisi için bkz. Mahmut Aydın, "Kilisenin Hıristiyan Olmayan Dinlerle İlgili Bildirisi", *Monologdan Diyaloga, Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Hıristiyan-Müslüman Diyalogu*, Ankara, 2001, ss. 267-271.

⁹ Papalığın tarihsel gelişimi hakkında bkz. Bekir Zakir Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*, İstanbul, 2009.

olmaktan, VIII. yüzyılda Frenk Kralı Pepin sayesinde kendi toprakları olan bir devlet haline gelmesi, Kiliseyi sadece dinî değil siyasî arenanın da önemli bir aktörü haline getirmiştir. Orta çağ boyunca inişli çıkışlı bir seyir izleyen Kilise-dış dünya ilişkileri Aydınlanmayla beraber farklı bir dönemece girmiştir. Kilise daha önce pek çok meydan okumayla karşı karşıya kalmıştır, fakat Aydınlanma sadece kurumsal olarak Kilisenin değil tümüyle dinin temellerinin hedef alındığı bir savaşa neden olmuştur. Fransız devrimi, pozitivist atmosfer ve ortaya çıkan pek çok yeni “izm” Kilisenin karşısına dikilmiştir ya da Kilise bunların hepsini kendine düşman görmüştür. Modern döneme böylesine bir travmatik arka planla giren Katolik Kilisesi'nde tabii ki tek tip bir düşüncenin hakim olduğu söylenemez. Modern rüzgarın karşısında çare olarak düşünülen farklı eğilimler Kilise içindeki safları belirleyen önemli bir kriter olmuştur denebilir. Her birinin değişik tonları mevcut olmakla birlikte, bu ayrışma aynı zamanda birbirine karşıt iki ana eğilim şeklinde kendini göstermiştir. Bir tarafta modern dünyayla uzlaşmaya daha yakın -ya da en azından daha liberal- bir görüşe meyledenler; diğer yanda modernizme ve tüm göstergelerine karşı katı bir direnci savunanlar.

II. Vatikan Konsili ne kadar “çağdaşlaşma” veya “modern dünyaya açılma” çabasına yönelik bir konsil idiyse bir önceki ekümenik konsil olan I. Vatikan Konsili aynı derecede modernizm karşıtı, savunmacı ve muhafazakar bir konsildi. Modern ithamlar ve saldırılar yanında o dönem Kilisenin fiilî olarak karşı karşıya kaldığı en önemli mesele İtalyan Cumhuriyet hareketi idi. Zaten Kilise bu hareketi de modernizmin bir ürünü olarak görmüştü. Dönemin papası IX. Pius önce her tür modern düşüncüyü mahkum eden *Syllabus Errorum* adlı bir genelge yayınladı. Bununla da yetinmeyen Pius, I. Vatikan Konsili'ni topladı ve bu konsilde -bazılarının sonradan “papalığın nükleer silahı” dediği- yanılmazlık doktrinini ilan etti.¹⁰ Fakat konsil resmî bir kapanış yapılamadan sona erdi. Çünkü Garibaldi komutasındaki İtalyan Cumhuriyet ordusu Roma'yı ve Papalık merkezini ele geçirmişti. 1929'da Mussolini ile varılan uzlaşma sonucu imzalanan Lateran Anlaşması ile şimdiki Vatikan devleti kurulana kadar papalar kendilerini “sürgünde”

¹⁰ I. Vatikan Konsili ile ilgili bkz. Philip Hughes, *The Church in Crisis: A History of the General Councils, 325-1870*, Image Book, New York, 1964, ss. 375-411. Konsili toplayan Papa IX. Pius hakkında bkz. Cardinal Wiseman, *Recollections of Last Four Popes and of Rome in their Times*, Joseph F. Wagner Inc., New York, tarihsiz.

veya “mahpus” ilan etti. Bu gelişme şüphesiz, muhafazakar eğilimin düşüncelerini daha da pekiştirdi ve güçlendirdi. Kilisedeki muhafazakar düşünceye göre modernizm ve onun ürünleri olan her tür düşünce (demokrasi, sosyalizm, komünizm, liberalizm, siyonizm) açıkça Hıristiyanlık düşmanıydı. Sonraki papalar bu çizgiyi az veya çok devam ettirdiler. Fakat II. Dünya savaşı, tüm dünyayı olduğu gibi Katolikleri de etkiledi. Özellikle XII. Pius muhafazakar katolisizmin geçici bir dönem için olsa bile olsa sonu oldu.

İşte Kilise içerisindeki yenilikçi ya da “uzlaşmacı” anlayışın papalıkta etkili olduğu dönem XII. Pius sonrasıydı. Zira XII. Pius’un ardından sürpriz bir şekilde papa seçilen Angelo Giuseppe Roncalli liberal kanattan bir isimdi. II. Vatikan Konsili’nin iki papası, yani Konsili toplayan XXIII. John ve onun ölümünün ardından konsili tamamlayan VI. Paul Soğuk Savaş döneminin en hararetli günlerinde “komünist” ya da “Rus yanlısı” olarak itham edilmişlerdi, fakat muhafazakar cepheden gelen bu ithamların asıl nedeni onların liberal görüşleri ve yenilik taraftarı olmalarıydı. Dolayısıyla II. Vatikan Konsili, XXIII. John’un *aggiornamento* (çağdaşlaşma)¹¹ diye adlandırdığı ve modernizmle bir tür uzlaşma ve Kiliseyi yenileme gayretinin bir sonucuydu. *NA* da bu uzlaşma politikasının önemli belgelerinden biri oldu.

Katolik-Yahudi İlişkileri

Katolik Kilisesinin geleneksel öğretisine göre Yahudiler İsa’nın çarmıha gerilmesinin baş sorumlularıydı ve bu yüzden “Tanrı katili” (*Deicide*) idiler. İsa tekrar gelinceye kadar yeryüzünde eziyet çekmeleri de Tanrı’nın bir emri ve iradesiydi. Yahudilerin yeryüzünde sefalet içinde olmaları adeta İncillerin gerçekliğinin bir kanıtıydı.¹² Kilisenin “yenilenmesi” demek birçok alanda Kilisenin geleneksel görüşlerini değiştirmek demektir ve bu kolay değildi. Kilisenin Yahudilerle ilgili geleneksel tavrını değiştirmek de diğer konularda olduğu gibi ciddi bir mücadele gerektiriyordu. Bu açıdan bakıldığında II. Vatikan Konsili’nde *NA*’nın ilanının Katolik-Yahudi ilişkilerinde bir dönüm noktası teşkil

¹¹ Papanın kullandığı *aggiornamento* kavramı için bkz. Maureen Sullivan, *101 Questions and 101 Answers on Vatican II*, s. 105, 106.

¹² Kilisenin Yahudiliğe bakışı konusunda bkz. Baki Adam, *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, İstanbul, 2002, ss. 123-145.

ettiği şüphe götürmez bir gerçektir. Zira NA'nın ilanı sonrasındaki süreçte Kilise 1974, 1985 ve 1998 yıllarında Yahudilerle ilgili üç önemli metin daha yayınladı. Bu üç metin de "Papalık Yahudilerle Dinî İlişkiler Komisyonu" tarafından hazırlanmıştı. 1974 ve 1985 yıllarındaki metinler komisyon başkanı Kardinal Johannes Willebrands imzalı idi ve Kilisenin Yahudilere karşı yukarıda bahsedilen geleneksel görüşü yerine yeni ve uzlaşmacı bir yaklaşımı vurgulamakta ve Katolik eğitiminde buna uygun düzenlemeler yapılmasını içermekteydi. Komisyonun 1998 tarihli ve Kardinal Edward Idris Cassidy imzalı Shoah bildirisi ise Yahudi soykırımı üzerine odaklanmaktaydı ve soykırım ile ilgili üzüntüler yanında Katolik-Yahudi ilişkilerinin iyileştirilmesini konu alıyordu.¹³ Dolayısıyla 1994 yılında Vatikan ile İsrail devletlerinin birbirini tanınmasıyla sonuçlanan sürecin resmî anlamda NA ile başladığı söylenebilir.¹⁴

Katolik-Yahudi ilişkileri üzerine pek çok şey yazılmıştır. Fakat bu metinler çoğunlukla Katolik Kilisesi üzerine odaklanır. 1948'deki kuruluşunun ardından İsrail Devletinin ve Yahudi diasporasının girişimlerinden pek söz edilmez. Oysa bu süreçlerin hepsinde Yahudi cephesinden son derece ciddi hamleler söz konusudur ve gerek II.

¹³ Bahsedilen beyanatların Vatikan'ın resmî internet sitesindeki metinleri için bkz. "Guidelines and Suggestions for Implementing the Conciliar Declaration *Nostra Aetate*",

http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/relations-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_19741201_nostra-aetate_en.html; "On the Correct Way to Present the Jews and Judaism in Preaching and Catechesis in the Roman Catholic Church",

http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/relations-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_19820306_jews-judaism_en.html; "We Remember: A Reflection on the Shoah",

http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_doc_16031998_shoah_en.html. Bu metinler dışında 2001'de Papalık Kitab-ı Mukaddes Komisyonunun yayınladığı bir diğer belge için bkz. Pontifical Biblical Commission, *The Jewish People and Their Sacred Scriptures in the Christian Bible*, Rome: Libreria Vaticana Editrice, 2002. (Online: http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/pcb_documents/rc_con_cfaith_doc_20020212_popolo-ebraico_en.html).

¹⁴ Katolik, Protestan ve diğer kiliselerin yahudilerle ilişkiler konusunda deklare ettikleri metinler üzerine bir çalışma için bkz. Franklin Sherman (ed.), *Bridges: Documents of Christian-Jewish Dialogue, Volume One: The Road to Reconciliation (1945-1985)*, Paulist Press, New York, 2011.

Vatikan Konsili gerekse NA'nın yayınlanması sürecinde etkili bir Yahudi lobisi olduğu aşikardır.

Yahudilerin Vatikan'la iyi ilişkiler kurma girişimleri 1948 öncesinde başlar. Fakat Vatikan'ın siyonizme karşı tavrının olumsuz, hatta düşmanca olduğu bilinmektedir. Bunun en tipik göstergelerinden biri Theodore Herzl'in Papa X. Pius ile Ocak 1904'te yaptığı görüşmedir. Hatıralarında belirttiğine göre Herzl 23 Ocak 1904'te İtalya kralı Victor Emmanuel III ile görüşür. Buluşma Herzl açısından olumlu geçer. Fakat onun asıl amacı Victor Emmanuel'in Osmanlı Sultanına bir mektup yazması ve kurulacak Yahudi devleti konusunda Sultanın kendilerine yardım etmesi için ricacı olmasıdır. Konuşma Kralın "ne zaman bir Türk görsem sizin meselenizi konuşacağım" sözü ile son bulur.¹⁵

Üç gün sonra, yani 26 Ocak 1904'te Herzl Papa X. Pius ile görüşür. Papanın elini öpmez ve bunun onu öfkeliendirdiğini düşünür. Görüşmeye -bir arkadaşının tavsiyesi üzerine- yakasına Sultan II. Abdülhamid'in verdiği Mecidiye Nişanını takarak gitmiştir.¹⁶ Bu yüzden de papa ona hitap ederken hep "paşa" der. Görüşmede papa "Kutsal Topraklar"da bir Yahudi devletinin kurulmasını desteklemeyeceklerini sert ve kesin bir şekilde ifade eder. Herzl'e nihaî cevabı ise şu şekildedir: "Yahudiler mademki Efendimiz İsa'yı tanımıyorlar biz de Yahudi milletini tanıyamayız."¹⁷ Papa aslında -yukarıda da belirtildiği üzere- geleneksel Katolik öğretisi açısından teolojik bir karşıtılağa vurgu yapmaktadır. Zira geleneksel Katolik anlayışına göre Yahudilerin Kudüs'e hakim olması bizatihi İncillere aykırıdır. Dahası Kilisenin geleneksel görüşüne göre Kilise "Gerçek İsrail" (*Verus Israel*)'dir. Yahudilerin o İsrail ile artık bir alakası yoktur. *Eski Abit*'in yerini *Yeni Abit* aldığı gibi

¹⁵ Theodor Herzl, *Hatıralar*, çev. Ergun Göze, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 333-337. Herzl'in devlet planları ve düşünceleri için bkz. Theodor Herzl, *Yahudi Devleti*, çev. Sedat Demir, Ataç Yayınları, İstanbul, 2009.

¹⁶ Herzl Sultan II. Abdülhamid ile görüşmesinden olağanüstü bir olay olarak bahseder. Ona yazdığı mektuplar "sadık kölenizim" şeklinde bitmektedir. Sultan da onu iyi karşılamıştır. Yahudileri sevdiği ifade eder ve dünyanın her yerinde zulüm gören Yahudiler için devletinin topraklarının onlara her zaman açık olduğunu söyler. Herzl'in II. Abdülhamid ile görüşmesinin ayrıntılar için bkz. *Hatıralar*, ss. 231-262.

¹⁷ Herzl'in Papa X. Pius ile görüşmesinin ayrıntıları için bkz. *Hatıralar*, ss. 337-339.

“Tanrı’nın seçilmiş halkı İsrail”in yerini de artık “Gerçek İsrail”, yani Kilise almıştır.¹⁸ Bu nedenle İsrail’in ilk dışişleri bakanı Moshe Sharett, Vatikan’ın İsrail ve Siyonizm karşıtlığını “aslî günahın rövanşı” olarak tanımlamıştır.¹⁹ Hülasa; Vatikan’ın resmî ve fiilî tavrı her zaman İsrail devletinin kurulmasına ve siyonizme karşı olmuştur. Vatikan’ın resmî yayın organı *L’Osservatore Romano* İsrail Devletinin ilanından bir gün önce, yani 13 Mayıs 1948’de modern siyonizm aleyhine bir yazıyla çıkmıştır. Yazıda şöyle denmektedir: “Kutsal Topraklar Hıristiyanlığa, yani ‘Gerçek İsrail’e aittir.”²⁰ İsrail Devleti kurulduktan sonra dahi bazı Katolik muhafazakarların bu fikri değişmemiştir. Papa XXIII. John döneminde Vatikan Devlet Sekreteri olan Kardinal Domenico Tardini 1957’de bizzat İsrail yetkililerine şunu demiştir: “İsrail Devletinin kurulmasına ihtiyaç yoktu. Bu çok büyük bir hataydı ve önümüzdeki her gün biz bu hatanın bedelini ödeyeceğiz.”²¹

II. Dünya Savaşı ve sonrasında da Katolik-Yahudi ilişkilerinin daha da kötüleştiği söylenebilir. Zira II. Dünya Savaşı esnasında Almanya’da Papalık Elçisi olarak görev yapan ve sonra da Papa seçilen, hakkında “Hitler’in Papası” adlı kitaplar yazılan XII. Pius’u birçok Yahudi yazar *holokost*’un mimarlarından saymaktadır.²² Yakın bir tarihte, 2007 yılında İsrail’deki Yad Vaşem soykırım müzesinde Papa XII.

¹⁸ Çağdaş Hıristiyan öğretilerinde “İsrail” kavramı üzerine bir çalışma için bkz. Mark R. Lindsay, *Barth, Israel and Jesus: Karl Barth’s Theology of Israel*, Ashgate, Burlington, 2007.

¹⁹ Uri Bialer, “Israel and Nostra Aetate: the View from Jerusalem”, N. Lamdan, A. Melloni, *Nostra Aetate*, s. 63, 64. Bialer’in konuyla ilgili daha ayrıntılı bir çalışması için bkz. Uri Bialer, *Cross on the Star of David: The Christian World in the Israel’s Foreign Policy, 1948-1967*, Indiana University Press, Bloomington, 2005.

²⁰ *L’Osservatore Romano, Giornale quotidiano politico religioso*, 13.05.1948, n. 110, Roma, Città del Vaticano.

²¹ Uri Bialer, “Israel and Nostra Aetate: the View from Jerusalem”, s. 68, 69.

²² Bkz. John Cornwell, *Hitler’s Pope: The Secret History of Pius XII*, Penguin Books, New York, 1999. Vatikan’ın Yahudi karşıtlığı hakkında müstakil bir çalışma için bkz. David Ketzer, *The Popes Against Jews: The Vatican’s Role in the Rise of Modern Anti-Semitism*, Alfred A. Knopf, New York, 2001. XII. Pius’a yönelik itham edici kitaplar yanında onu savunan eserler de kaleme alınmıştır. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı Yahudi din adamı ve tarihçi David G. Dalin’e aittir. Bkz. David G. Dalin, *The Myth of Hitler’s Pope: How Pope Pius XII Rescued Jews from the Nazis*, Regnery Publishing, 2005.

Pius'un soykırımın sorumlularından biri olarak gösterilmesi de Vatikan ile İsrail arasında bir krize yol açmıştır.

İsrail Devletinin ilanı, akabinde Arap-İsrail çatışmalarının başlaması ve Birleşmiş Milletler'de konuyla ilgili müzakereler esnasında birçok İsraili yetkiliye göre Yahudilerin önünde iki önemli engel vardı: BM ve Vatikan. Kilisenin rahatsızlığı görünüşte kutsal mekanlar ve buradaki Hıristiyanlarla alakalıydı. Fakat birçok Yahudi yazar Vatikan'ın, Arap Birliği'nin oluşturmaya çalıştığı İsrail karşıtı cephede yer aldığı fikrindeydi. İsraili siyasetçiler de benzer şekilde Katolik Kilisesini düşman olarak görmüşlerdi. İsrail'in ilk başbakanı Ben Gurion ve dışişleri bakanı Sharet'in bazı konuşmalarında bu düşüncenin izleri açıkça görülür.²³

Her iki taraf açısından olumsuz gibi görünen bu durum tabii ki meselenin sadece bir tarafıdır. Zira diğer yandan NA'nın ortaya çıkışındaki önemli etkenlerden biri İsrail Devletinin kurulması sonrasında Vatikan-İsrail arasındaki gayri resmi diplomasi ve özellikle İsraili yetkililerin çabalarıdır. Bunlar arasındaki en önemli isimlerden biri Maurice Fisher'dir. İsrail'in ilk Fransa büyükelçisi olan Fisher'ın, sonradan Papa XXIII. John olacak Angelo Giuseppe Roncalli ile (o zaman Papalığın Fransa temsilcisidir) yakın ilişkisi mevcuttur. Fisher, Roncalli 1958'de papa seçildikten sonra bu yakınlığı kullanarak Vatikan'ın İsrail'i tanıması için çaba gösterir. 4 Şubat 1959'da Roma'ya giderek papayla görüşür. Görüşme gayet sıcak bir havada geçer, fakat bu ikilinin önündeki en önemli engel Vatikan'ın son derece gelenekçi Devlet sekreteri Domenico Tardini'dir. Tardini yenilikçi papaya rağmen Kilisede hala güçlü bir adamdır ve İsrail karşıtı fikirleri hiçbir zaman değişmemiştir. Fisher beklediği gibi bir uzlaşma olmamasına bir defasında şöyle tepki gösterir: "Arap korkusu Devlet Sekreteri ve papayı fazla etkilemiş."²⁴

İsrail'in İtalya Büyükelçisi Eliahu Sasson da bu anlamda çaba gösterenlerden biridir. Sasson, Tardini'yi bu fikrinden vazgeçirmek veya onu bertaraf etmek için Kardinal Ottaviani ve başka önemli Kilise

²³ Uri Bialer, "Israel and Nostra Aetate: the View from Jerusalem", ss. 66-68.

²⁴ Uri Bialer, "Israel and Nostra Aetate: the View from Jerusalem", s. 79.

adamlarıyla ittifak kurmayı dener. Tüm çaba İsrail'in tanınmasıdır, fakat bu çabaların hiçbiri o dönem için başarıya ulaşamamıştır. Bununla birlikte NA'nın oluşumunda konsil öncesi bu faaliyetlerin etkisinin olduğu muhakkaktır. Tardini'nin 1961'deki ölümü ve Maurice Fisher'in İsrail'in İtalya büyükelçiliğine atanması İsrail'in Vatikan tarafından tanınmasını değilse de Vatikan'daki İsrail karşıtlığının kırılması umutlarını artırır. Fisher'in Roma'ya atanmasından sonra İsrail karşıtlığına yönelik sadece diplomatik değil aynı zamanda teolojik bazı girişimler de kendini göstermiştir. Bunlardan en önemlisi dinî ihtilafın yumuşatılmasına yöneliktir ve Yahudileri "Tanrı katili" sıfatından kurtarma amacındadır. Bu niyetle Papa XXIII. John ile "Yahudi sorunu"nu konuşan Jules Isaac'ın bu konuda etkili bir isim olduğu anlaşılmaktadır ki, Yahudilere yönelik yumuşama eğilimi, papanın bu meseleyi havale ettiği Kardinal Bea aracılığıyla II. Vatikan Konsiline ve NA'ya kadar uzanan bir süreci getirmiştir denebilir.

Vatikan'la ilişkiler konusunda Yahudi cephesinde farklı sesler ve fikirler olduğundan İsrail dışışleri bir taraftan da onları organize etmeye ve bu konuda bir bütünlük sağlamaya gayret etmiştir. Mesela Ortodoks Yahudi kuruluşlarından Vatikan'la ilgili kendi başlarına bir açıklama yapmamaları istenmiştir. İsrail'deki Habima Tiyatrosu'nda Papa XII. Pius'u Nazilerin yaptıklarına karşı kayıtsızlıkla suçlayan bir tiyatro oyununun gösterimi, sürece zarar vereceği gerekçesiyle Fisher ve arkadaşları tarafından engellenmiştir. Bunun yanında çeşitli toplantılar yapılmaktadır. 1961 Kasımında İsrail dışışlerinin organizasyonu ile 5 yahudi ve 7 katolik din adamı Paris'te bir araya gelmeye çağrılır. Katolikler tam kadro gelir (doğal olarak bunlar Kardinal Bea'ya yakın kişilerdir), Yahudi din adamlarından sadece ikisi toplantıya katılır. Hatta bu toplantıda Katoliklerle Yahudiler arasında uzlaşmacı bir metin taslağı üzerinde müzakereler yapılmıştır. Bu metin bazılarına göre NA için kaynaklık etmiş bir dokümandır ve Yahudi din adamlarının NA'ya katkısı veya etkisi bakımından önemlidir.²⁵

²⁵ Bkz. Uri Bialer, "Israel and Nostra Aetate: the View from Jerusalem", s. 73, 75, 76. Ayrıca bkz. Uri Bialer, *Cross on the Star of David: The Christian World in Israel's Foreign Policy 1948-1967*, ss. 73-86.

Nostra Aetate'nin Ortaya Çıkışında Etkili Olan Kişiler

i) Papa XXIII. John (1881-1963)

Papa olmadan önceki ismiyle Angelo Giuseppe Roncalli 1881'de çiftçi bir ailenin çocuğu olarak İtalya'nın Bergamo şehrinde doğmuştur. İlk dinî eğitimini aynı zamanda vaftiz babası olan büyük amcasından alan Roncalli, 1892'den itibaren Kiliseye bağlı çeşitli okul ve seminerlere devam etmiş ve 1904'de rahip olarak atanmıştır. I. Dünya Savaşı esnasında ordu papazı olarak görev yapan Roncalli birkaç farklı görevin ardından Papa XV. Benedict tarafından SPF (İnancı Yayma Topluluğu)'nin başına getirilir. 1925'te piskoposluğa yükselir ve Papalık Temsilcisi olarak 1935'e kadar Bulgaristan'da çalışır. Roncalli 1935'ten 1944'e kadar hem Yunanistan hem Türkiye papalık elçiliği göreviyle –o zaman Türkiye ile Vatikan arasında henüz diplomatik ilişki bulunmadığından gayri resmî sıfatla- Türkiye'de bulunmuştur. 1944'te Fransa'ya Papalık Elçisi (Nuncio) olarak atanan Roncalli aynı zamanda UNESCO'da Vatikan'ın ilk daimî temsilcisi olur. 1953 yılında kardinalliğe yükselen Roncalli XII. Pius'un ölümü üzerine papa seçilir. Papa seçilmesi sürprizdir, çünkü “aykırı” fikirleri ve komünist olduğu şüphesiyle o zamana kadar ısrarla Roma'dan uzak tutulan biridir. Buna rağmen İtalyan halkı tarafından çok sevilen ender papalardan biri olarak tarihe geçmiş olan Papa XXIII. John (*Papa Buono*, yani “iyi papa” diyorlardı kendisine) Kilisede seleflerine göre farklı bir yönetim tarzı sergilemiştir. Bazılarının ona “XX. yüzyılın papası” demesini sağlayan en önemli icraatı II. Vatikan Konsilini toplaması olmuştur. Papa XXIII. John konsil devam ederken 3 Temmuz 1963'te ölmüştür ve şu anki Papa I. Francis tarafından Nisan 2014'te aziz ilan edilmiştir.²⁶

Roncalli Yahudi din ve siyaset adamlarınca oldukça sempatik görülen bir kişilik olmuştur. Bunun en önemli nedeni İkinci Dünya Savaşı esnasında Nazi tehlikesi dolayısıyla Avrupa'dan -özellikle Macaristan'dan- kaçmaya çalışan birçok yahudiye yardımcı olmasıdır.²⁷

²⁶ XXIII. John hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Zakir Çoban, *Papa XXIII. John, Angelo Giuseppe Roncalli*, İzmir 2012; *L'Osservatore Romano*, Weekly Edition in English, 6 Sep. 2000.

²⁷ Bkz. Stanford J. Shaw, *Yahudi Soykırımı ve Türkiye*, çev. Fahir Armaoğlu, İstanbul, 2014, s. 334, 335. Genel olarak soykırımdan Türkiye üzerinden kaçan Yahudilerle

Hatta Türkiye’de iken sıkça görüştüğü, Ankara’daki dönemin Almanya Büyükelçisi Franz Von Papen’i, Nürnberg’teki Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi’ne yazdığı bir mektupla idamdan kurtarmıştır.²⁸ XII. Pius zamanındaki çatışmanın ardından onun döneminde yahudilerle bir uzlaşma sürecine girildiği söylenebilir.²⁹ Bazılarına göre XXIII. John, papalığı otoriter bir diktatörlükten ziyade bir birlik simgesi olarak görmüştür. Selefî XII. Pius’un katı komünizm karşıtlığı yerine, komünist ülkelerle bile işbirliği yapmak gibi diplomatik bir siyaset tarzı benimsemiştir. 1962’de ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki Küba Krizi sırasında Kennedy ve Kuruşçev’le görüşerek gerginliği yumuşatmaya çalışması Roncalli’nin bir din adamından çok başarılı bir devlet adamı gibi de çalıştığına göstergesi olarak algılanmıştır.³⁰ XXIII. John’un NA ile ilgili temel katkısı doğrudan değil daha çok Augustine Bea üzerinden olmuştur denebilir. Zira papanın desteği olmadan Kardinal Bea’nın bunu tek başına başarması pek mümkün gözükmemektedir.

ii) Kardinal Augustin Bea (1881-1968)

Augustin Bea 1881’de Almanya’da, Blumberg’te bir marangoz’un oğlu olarak doğar. Bazılarınca Yahudi kökenli olduğu söylenmektedir. Freiburg ve Innsbruck üniversitelerinde eğitim görmesinin ardından 1902’de Cizvit tarikatına girer. 1912’de rahip olarak atanan Bea 1924-1949 yılları arasında Roma’da “Papalık Kitab-ı Mukaddes Enstitüsü”nde

ilgili bkz. Dina Porat, *The Blue and Yellow Stars of David: The Zionist Leadership in Palestine and the Holocaust 1939-1945*, Harvard University Press, Cambridge, 1990, ss. 120-129.

²⁸ Bkz. Arnold Reisman, *Naziçizmeden Kaçanlar ve Atatürk’ün Vizyonu*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011, s. 463.

²⁹ Bu yüzden Kaufman ve Eisenberg gibi yazarlar “hiçbir yahudi, peşin fikirleri ve İsrail milletini bunaltan eski Tanrı katili ithamlarını ortadan kaldırmak için XXIII. Jean’ın sarf ettiği çabaları unutamaz” der. F. Kaufmann-J. Eisenberg, “Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik”, *Din Fenomeni*, Mehmet Aydın (çev. ve der.), Din Bilimleri Yayınları, Konya, 1995, s. 122.

³⁰ XXIII. John ve sonrasında da bir süre VI. Paul’un devam ettirdiği bu siyaset tarzı bazen “ostpolitik” şeklinde bir kavramla ifade edilmektedir. Bu siyasetin amacının ılımlı bir politika izleyerek, özellikle Doğu Avrupa’da komünist rejim altında yaşayan hıristiyanların dinî özgürlüklerini kazanması olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Paul Collins, *Upon this Rock: The Popes and their Changing Role*, Crossroad Book, New York, 2000, s. 309, 310.

(*Pontificio Istituto Biblico*) profesör olarak çalışır. XII. Pius'un *confessor*³¹ unvanı ile onurlandığı biridir. Papa XXIII. John tarafından 1959'da kardinal olarak atanır. Piskopos olmadan kardinal yapılan ender kişilerdendir. Hayatı boyunca pek çok papalık konseyinde görev yapmıştır.

Kardinal Bea gelenekçi kanada nazaran açıkça farklı bir tiptir. Zira Kilisede o dönem geleneğe sadakatin simgesi haline getirilen "modernizm karşıtı yemin"³² uygulamasına ve yine aynı şekilde "İznik Kredosuna sadakat yemini"ne itiraz etmiş ve II. Vatikan sürecindeki katı metinler üzerinde muhafazakârlarla ciddi tartışmalara girmiştir. Bununla birlikte "Merkezi Hazırlık Komisyonu"nun başında her ne kadar Kardinal Tardini görünmekte ise de Bea konsille ilgili asıl *agenda*'yı hazırlayan kişi olmuştur denebilir. Dolayısıyla, sonradan *NA* adını alacak olan metni konsil ajandasına sokan da Kardinal Bea'dır. Önce XXIII. John sonra VI. Paul'un desteğiyle, *NA*'nın hazırlık süreci ve yayınlanmasında Kilise içerisindeki en etkili kişi tartışmasız Kardinal Bea olmuştur.³³

iii) *Jules Isaac (1877–1963)*

Fransa'da, Rennes'de Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Isaac Fransa'da yıllarca okullarda okutulmuş meşhur bir tarih kitabının yazarlarından. Lise döneminde Henry Bergson'un öğrencisi olan Isaac bir süre tarih öğretmenliği yaptıktan sonra 1936 yılında Fransa Milli Eğitim Bakanlığı'na müfettiş olarak atanır. Fakat 1940'da yürürlüğe

³¹ *Confessor* terim olarak günah itirafını dinleyen rahip anlamına gelmekle birlikte, Kilise hiyerarşisi içerisinde Papa'nın bir din adamına verdiği onore edici bir unvandır.

³² Modernizm karşıtı yemin Papa X. Pius tarafından 1 Eylül 1910'da bir genelge ile tüm din adamları için mecburi kılınmış bir uygulamadır. İlgili metin için bkz.

<http://www.papalencyclicals.net/pius10/p10moath.htm>

³³ Bea birçok eser kaleme almıştır. Yahudi meselesi ile ilgili en önemli eseri konsil sonrasında yayınladığı "Kilise ve Yahudi Halkı" isimli kitaptır. Bkz. Augustin Cardinal Bea, *The Church and the Jewish People*, Harper & Row, New York, 1966. Bea'nın hayatı ve Kilisedeki çalışmaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Stjepan Schmidt, *Augustin Bea: The Cardinal of Unity*, New York City Press, New York, 1992. Bea'nın II. Vatikan Konsili'ndeki yeri hakkında bkz. Maureen Sullivan, *101 Questions and Answers on Vatican II*, s. 22, 23.

giren ulusalcı kanunlar nedeniyle eğitimle ilgili kamu görevinden uzaklaştırılır. Nazi işgali sonrasında ise neredeyse tüm ailesi tutuklanıp Auschwitz'e gönderilir. Onu Nazilerin eline düşmekten kurtaran ise Fransız direnişinin önemli isimlerinden biri olan Germaine Bocquet'tir. Bu Fransız Katolik kadın sadece onu kurtarmakla kalmaz çalışmaları için gerekli birçok dokümana ulaşması için Isaac'a yardımcı olur.³⁴ Isaac Nisan 1948'de, yani İsrail devletinin kuruluşundan bir ay önce *Jésus et Israël* (*İsa ve İsrail*) isminde bir kitap yayınlar.³⁵ *Holokostun* arka planında güçlü bir dinî neden bulunduğu fikrine sahip olan Isaac bu kitabında "İsa'nın da bir Yahudi olduğu", "Hıristiyanlığın Yahudilik içerisinden doğduğu" gibi 21 temel argüman üzerinde durur. Amacı elbette Hıristiyan literatüründe ve anlayışındaki Yahudi karşıtlığının aslında temelsiz olduğunu göstermektir. Bu nedenle Isaac geleneksel Hıristiyan öğretisinin bir revizyon gerektirdiğini iddia etmiş, hatta bir takım yanlış anlamaların bizzat İncillerden, daha doğrusu İncillerin Latince tercümesinden kaynaklandığını savunmuştur. Bu iddiası doğrultusunda Yunanca İncilleri araştırmış ve Kilisenin geleneksel öğretisinin aslında İncillere bir ihanet olduğu sonucuna varmıştır.³⁶ *İsa ve İsrail* adlı kitabının yayınlandığı yıl Dünya Kiliseler Birliği (WCC) tarafından düzenlenen "Uluslararası Yahudiler ve Hıristiyanlar Konseyi"ne katılır. Isaac'ın söylemi; "İsrail'in kurtuluşu ile insanlığın kurtuluşu arasında ayrılmaz bir bağ vardır" biçiminde özetlenebilir. Isaac'ın Kilise'nin "Yahudi meselesi"ne yaklaşımını değiştirmeye yönelik çabaları bunlardan ibaret değildir. Kilisenin en üst düzeydeki isimleri nezdinde bazı girişimleri de söz konusudur. Bu üst düzey iletişim, Yahudilerin baş düşman gibi gördüğü Papa XII. Pius ile 1946'da yaptığı görüşmeyle başlar. Asıl önemli görüşme ise 13 Haziran 1960'da Papa XXIII. John ile gerçekleşir. Birçok

³⁴ Bkz. Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965*, Indiana University Press, Bloomington, 2000, s. 205, 206.

³⁵ Bkz. Jules Isaac, *Jesus and Israel*, translated by Sally Gran, Rinehart & Winston, New York, 1971. Isaac'ın konuyla ilgili başka bir çalışması olarak bkz. Jules Isaac, *The Teaching of Contempt: Christian Roots of Anti-Semitism*, Rinehart and Winston, New York, 1964.

³⁶ Isaac dışında daha başka birçok Yahudi yazar, özellikle İncillerin yazıldığı bağlama dikkat çekerek "çarmıh hadisesinin asıl sorumluları olan Romalılara bir şey diyemeyen İncil yazarlarının Yahudileri suçladığı" fikrindedir. Örnek olarak bkz. Solomon Zeitlin, "The Ecumenical Council Vatican II and the Jews", *The Jewish Quarterly Review*, vol. 56, no. 2 (Oct. 1965), ss. 93–111.

yazar Isaac'ın düşüncelerinin etkisini *NA*'da açıkça görmenin mümkün olduğunu; hatta *NA* ile Isaac'ın misyonunun büyük ölçüde gerçekleşmiş bulunduğunu ifade etmektedir.³⁷

iv) John Maria Oesterreicher (1904-1993)

Oesterreicher bazılarınca *NA* metninin bizzat mimarı olarak görülen bir isimdir. Yahudi bir ailenin çocuğu olarak şu anda Çek Cumhuriyeti sınırları içerisindeki Marovia'da doğmuştur. Sonradan Katolikliğe ihtida etmiş ve 1927'de rahip olarak atanmıştır. 1930'ların önemli Nazi karşıtı aktivistlerinden olan Oesterreicher hem Katolik-Yahudi ilişkilerine katkı hem de antisemitizme karşı mücadele için 1934'te *Die Erfüllung* adında bir gazete çıkarmaya başlar. Ayrıca Yahudiler arasında Katolikliği yaymak için *Pauluswerk* isminde bir topluluk kurar. Tabi ki Nazilerin hedef listesinde yer alması uzun sürmez. Ailesinden birçok kişi Theresienstadt ve Auschwitz'de ölür fakat o Nazilerden kaçmayı başarır. Önce Paris'e, 1940'ta Almanların Fransa'yı işgalinden sonra ise ABD'ya kaçar.³⁸

Oesterreicher ABD'de de etkili bir şekilde faaliyet göstermeye devam eder. 1953'te Seton Hall Üniversitesinde Yahudi-Hıristiyan ilişkileri üzerine çalışacak bir enstitü kurar. 1960'da Amerika'dan Vatikan'a antisemitizm meselesini anlatmak üzere giden on beş katolik rahip arasındadır. İsrail Devleti ile sıkı ilişkileri bulunan Oesterreicher, İsrail-Vatikan ilişkilerini iyileştirmek için de önemli bir çaba göstermiştir. *Hıristiyanlar ve Yahudiler Arasında Yeni Karşılaşma; Auschwitz'de Tanrı Var*

³⁷ Bkz. Marco Morselli, "Jules Isaac and the Origins of Nostra Aetate", N. Lamdan, A. Melloni, *Nostra Aetate*, ss. 21-28; Norman C. Tobias, *Jewish Conscience of the Church: Jules Isaac and The Second Vatican Council*, Palgrave Macmillan, Switzerland, 2017.

³⁸ Bkz. Wolfgang Saxon, "J. M. Oesterreicher, Monsignor Who Wrote on Jews, Dies at 89," *New York Times*, April 20, 1993.

*mydi?*³⁹ gibi kitaplarının yanı sıra, II. Vatikan Konsili sonrasında yazdığı *NA*'ya yönelik bir değerlendirmesi bulunmaktadır.⁴⁰

v) Abraham Joshua Heschel (1907-1972)

NA'nın oluşumundaki Yahudi lobisi bağlamında zikredilen isimlerden bir diğeri de Abraham Heschel'dir. Geçtiğimiz yüzyılda ABD'deki en önemli din adamı ve teologlardan biri sayılan Heschel 1907'de Polonya'da doğmuştur. Eğitim sürecini Almanya'da geçirmiş, doktorasını da Berlin Üniversitesi'nde yapmıştır. 1938 Ekiminde Frankfurt'ta Naziler tarafından tutuklanıp Polonya'ya gönderilen Heschel buradan kaçarak Mart 1940'ta New York'a yerleşmiş ve 1972'de ölene kadar ABD'de yaşamıştır.⁴¹

Papa XXIII. John ile bizzat görüşmüş olan Heschel'in özellikle Kardinal Bea ve –daha önce de belirttiğimiz üzere- sonraki yıllarda “Papalık Yahudilerle Dinî İlişkiler Komisyonu” başkanlığı yapan ve Yahudilerle ilgili iki önemli metinde imzası bulunan Kardinal Johannes Willebrands ile kurduğu bir dostluk ve iletişim söz konusudur. Birçok araştırmacı Heschel'in *NA*'nın nihai formu üzerindeki etkisinin kesin olduğu kanaatinde-dir.⁴²

³⁹ Bkz. John M. Oesterreicher, *The New Encounter Between Christians and Jews*, Philosophical Library, New York, 1986; *God at Auschwitz?*, Institute of Judaic-Christian Studies, Seton Hall University, 1993.

⁴⁰ Bkz. John M. Oesterreicher, *The Rediscovery of Judaism: A re-examination of the conciliar statement on the Jews*, Institute of Judaic-Christian Studies, Seton Hall University, 1971.

⁴¹ Heschel'in hayatı ve düşünceleri üzerine bir çalışma için bkz. Edward K. Kaplan, Samuel H. Dresner, *Abraham Joshua Heschel, Prophetic Witness*, Yale University Press, 1998.

⁴² Bkz. Edward Bristow (ed.), *No Religion Is an Island: The Nostra Aetate Dialogues*, Fordham University Press, New York, 1998. Bristow Heschel ile ilgili aynen şu ifadeleri kullanmaktadır: “Deklerasyonun hazırlanmasında, savunulmasında ve onunla ilgili lobi faaliyetlerinde etkili olan kişilerden biri de Abraham Joshua Heschel'di”. s. 127. Benzer ifadeler için bkz. Joshua Furnal, “Abraham Joshua Heschel and Nostra Aetate: Shaping the Catholic Reconsideration of Judaism during Vatican II”, *Religions*, 2016, 7, 70, ss. 1-12.

Sadece Yahudilerle mi, Yoksa Diğer Dinlerle İlgili bir Metin mi?

Kilise içerisindeki muhafazakar kanadın önemli isimlerinden olan Devlet Sekreteri Domenico Tardini, temsil ettiği görüşler itibarıyla Papa XXIII. John ile son derece zıt bir adamdır. Fakat papanın aynı görüşte olmadığı kişileri anında tasfiye etmek gibi bir tavrı yoktur. Yapacaklarını Kilise geleneği ve mevcut teamüller çerçevesinde yapma niyetindedir. Bu nedenle konsil hazırlıkları konusundaki tüm yetkiyi Tardini'ye verir.⁴³ 1959 ortalarında Tardini “Hazırlık Komisyonu Başkanı” olarak konsilde ele alınması uygun görülen konularla ilgili 2500'e yakın din adamından görüş ister. Konsil agendası (*postulata*) için görüş sorulan bu kişiler Vatikan'da çeşitli görevlerde bulunan üst düzey din adamlarından piskoposlara, Cizvitler, Dominikenler gibi dinî gruplara kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır.⁴⁴ Oldukça hacimli bir literatür oluşturan bu öneriler daha sonra Vatikan tarafından 15 cilt halinde basılmıştır. Fakat ilginç olan şudur ki; bunların hiçbirinde Yahudilerle ilgili olabilecek herhangi bir öneri yoktur. Hatta tam tersi, bazı cevabî mektuplarda Komünistler, Masonlar ve Yahudilerin Kiliseye karşı işbirliğinden şikayet edilmekte ve konsilde bunlara karşı alınacak önlemlerin tartışılması istenmektedir. Protestan ve Ortodoks kiliseleriyle işbirliğine, hatta ateistlerle diyalog kurulmasına yönelik öneriler vardır, fakat Yahudilerle ilişkilerin geliştirilmesi babında hiçbir öneri söz konusu değildir. Pek çok “izm”e dair şikayetler, bunlarla ilgili öneriler vardır; fakat antisemitizme yönelik hiçbir şey yoktur.⁴⁵ Bu durum Kilise bünyesindeki herkesin Yahudi karşıtı olduğu veya Kilisenin Yahudilerle ilgili tutumunu devam ettirmesi gerektiği kanaatinde olduğunu göstermez elbette. Fakat zamanlama konusunda ve konsilde böyle bir konunun ele alınması hususunda belli bir yönetici grup dışında bir istek ve beklentinin olmadığı açık göstergesidir.⁴⁶ Kaldı ki Kilise hiyerarşisi dışındaki

⁴³ Bkz. Alberto Melloni, “Nostra Aetate, 1965-2005”, s. 16,17.

⁴⁴ Maureen Sullivan, *101 Questions and Answers on Vatican II*, s. 14, 15.

⁴⁵ Bkz. Thomas Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate: An Insider's Story”, *Nostra Aetate*, s. 34, 35.

⁴⁶ Stransky Kilisedekilerin Yahudilerle ilgili geleneksel ve yeni eğilim diyebileceğimiz bu tavrına “birinci ve ikinci eğilim” demektedir ve eklemektedir: “birinci eğilime göre Tanrı'nın Yahudileri cezalandırma süreci devam etmektedir ve onlara göre buna

önemli bazı Katolik yazarların kafasında da Yahudilerle ilgili böyle bir metin ya da bu konuda atılması gereken bir adım fikri görünmemektedir. Örneğin Avrupa'daki önde gelen Katolik teologlardan biri olan Hans Küng Konsil devam ederken yayınladığı kitabında Konsille ilgili beklentileri uzun uzun anlatır. Fakat Yahudilere yönelik bir uzlaşma anlamına gelebilecek herhangi bir önerisi yoktur.⁴⁷ Hatta Küng bu kitabında inanmayan Yahudilerin yerini “gerçek İsrail” olarak artık Kilisenin aldığı şeklindeki geleneksel Katolik öğretisini yineler.⁴⁸

5 Haziran 1960'da Papa XXIII. John “Hıristiyan Birliğini Destekleme Sekreteryası”nı (SPCU) kurar.⁴⁹ Başına da Kardinal Augustin Bea'yı getirir. Papa bu sekreteryada görev yapmak üzere 15 piskopos ve 20 danışman atar. Piskoposların tamamı ve danışmanların çoğunluğu Batı Avrupa'dandır. Sekreteryaya ilk toplantısını aynı yıl, 14-15 Kasım'da yapar. Üyeler ve danışmanlar bu toplantıda sürpriz bir şekilde sekreteryanın Katolik-Yahudi ilişkileriyle de ilgileneceğini öğrenirler. Jules Isaac'ın Roncalli ile görüşmesi sekreteryanın kurulmasından bir hafta kadar sonra, 13 Hazirandır. Isaac'ın ve Kardinal Bea'nın telkinleri sonucu papa bu sekreteryanın *De Questione Hebraica* (“Yahudi meselesi”) ile de ilgilenmesini emreder. Bu mesele ile ilgilenme konsil hazırlıkları kapsamında yapılacaktır. Isaac'la görüşünceye kadar papanın kafasında konsilde Yahudi meselesi ile ilgili bir metin yer almasına dair düşünce var mıydı? Bundan emin olmak zordur. Ama papanın çok güvendiği biri olması dolayısıyla ikna edici etki daha çok Isaac değil de Bea tarafından gelmiş gibi görünmektedir.⁵⁰

Sekreteryaya konsil hazırlıkları çerçevesinde alt komisyon olarak dokuz “ekümenik tema” belirler. Onuncusu “Yahudi Meselesi”dir ve

karşı çıkmak Tanrı'nın iradesine karşı çıkmakla aynı şeydir”. Thomas Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 36.

⁴⁷ Bkz. Hans Küng, *Council in Action, Theological Reflections on the Second Vatican Council*, Sheed and Ward, New York, 1963.

⁴⁸ Küng, *Council in Action*, s. 49.

⁴⁹ Sekreteryaya ile ilgili Vatikan'ın resmi sitesindeki bilgiler için bkz.

http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_pro_20051996_chrstuni_pro_en.html

⁵⁰ Bkz. Thomas Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, ss. 30-32.

sadece iki danışman tarafından önerilmiştir. Bu danışmanlar George Tvard ve Gregory Baum'dur. Görüldüğü üzere sadece birkaç kişi böyle bir temayı gerekli görmektedir, zira o sıralar Ortadoğu'da zaten türbülanslı bir hava hakimdir. Ki böyle bir konunun konsilde ele alınmasına karşı çıkanların beklediği üzere, bu ilk şemanın duyulmasının akabinde neredeyse tüm Arap ülkelerinden tepkiler gelmeye başlar. Sadece Ürdün ve Suudi Arabistan bunun dışındadır, bunun muhtemel nedeni de o zaman henüz Vatikan'la bu iki ülke arasında diplomatik ilişki bulunmamasıdır. Bir taraftan da İsraili diplomatlar bu tasarı lehine girişimlerde bulunmaktadır.⁵¹

Bu süreçte konsil ekibi ve SPCU'daki gelişmelerin yanında "dışarı"da da bazı ilginç görüşmeler mevcuttur. Roma'daki bazı Cizvitler Kardinal Bea'ya "Yahudilerin papası", yani Dünya Yahudi Kongresi (WJC) Başkanı Nahum Goldman -aynı zamanda Dünya Yahudi Örgütleri Konfederasyonu (WCJC)'nin da eşbaşkanıdır- ile istişare etmeyi önerirler. Bea, Goldman ile iki görüşme gerçekleştirir. Bunlardan sonuncusu SPCU'nun ilk taslağından iki hafta öncedir. Bu görüşme enteresan başka bir şeyi daha da belirgin olarak göstermiştir ki, o da Katolik-Yahudi yakınlaşmasına yönelik muhalefet sadece Kiliseden değildir, Yahudiler de çoğunlukla buna karşıdır. Goldman, Bea ile görüşmesinde bunu açıkça ifade ederek, ister modern ister ultra-ortodoks olsun Yahudilerin bunu kabul etmeyeceğini belirtir. Bea ile görüşmesinin ardından önde gelen Yahudi liderleriyle New York'ta gerçekleştirdiği toplantı da bunu göstermiştir. Mesela bu toplantıda Talmud araştırmacısı Rabbi Joseph Soloveitchik Yahudi Kanunu'nu kaynak göstererek, Yahudilerle Hıristiyanlar arasında bir telolojik/dinî diyalogu kabul edemeyeceğini açıkça ifade etmiştir. Avrupa'daki Yahudi liderlerinin bakışı da farklı değildir. Kasım 1961'de Doğu Avrupa Yahudi liderleri, davet edilmeleri halinde hiçbir şekilde konsile katılmama kararı alırlar. Hatta Yahudilere göre, Katolik bir genel konsilin bizatihî kendisi şüphe uyandıran bir şeydir. Zira bir önceki genel konsil olan I. Vatikan Konsili'nde -taslak olarak kalmış olsa da- Yahudileri İsa'yı Kurtarıcı

⁵¹ Bkz. Thomas Stransky, "The Genesis of Nostra Aetate", s. 33.

Mesih olarak kabul etmeye çağıran bir metin hazırlanmıştır.⁵² Gerçekten de birçok Yahudi yazarın “Yahudilerle ilgili bir konsil metni” fikrine soğuk bakmasının temel nedeni bu fikrin altında Yahudileri Hıristiyanlığa döndürmek gibi misyoner bir amaç olduğu endişesidir.⁵³ Tüm bunlar dolayısıyla *NA* sadece bazı Katoliklere rağmen değil bazı Yahudilere de rağmen oluşmuş bir metindir demek yanlış olmaz.

Yahudi liderlerinin ve kuruluşlarının konsile toptan karşı çıktığı söylenemez elbette. Kardinal Bea'yı ve Yahudilerle ilgili bir konsil metni fikrini destekleyen kuruluşlar da vardır. Yahudi cephesinden gelen desteğin ABD'deki en önemli iki figürünün Abraham Heschel ve AJC (American Jewish Committee) olduğu söylenebilir. Bea'nın Amerika'daki Yahudi önderleriyle irtibatı daha çok, kuruluşu 1906'ya dayanan ve ABD'deki en etkili Yahudi örgütlerinden biri olan AJC aracılığıyla olmuştur. AJC hem Roma'ya Bea ile görüşmek üzere heyetler gönderir hem de Bea ABD'ye geldiğinde Yahudi kanaat önderleriyle toplantılar ayarlar. 1961'de başlayan bu iletişim sürecinin en kritik aşamaları 1962 ve 1963 yıllarında gerçekleşmiştir. İlk temaslarda Katolik eğitimindeki Yahudi karşıtı ifadelerin çıkarılması ve Yahudilere yönelik Kilise söyleminin değiştirilmesi en önemli konulardan olmuştur.⁵⁴ 1962'de Bea ile görüşmek amacıyla Roma'ya giden heyet Heschel'in 4 maddelik teklifini Bea ve diğer kilise yetkililerine iletir. Heschel'in önerileri özetle şu şekildedir: (1) Antisemitizmin ve Yahudilere *Deicide* günahı yükleyen düşüncelerin açık ve kesin bir şekilde kınanması (2) Tora'nın kutsallığına inanmanın Yahudi kimliğinin ayrılmaz bir parçası olduğunun kabulü (3) Hıristiyanlar ve Yahudiler arasında dinî literatür üzerine halka açık

⁵² Thomas Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, ss. 32-40. Ayrıca bkz. Thomas F. Stransky, “The Catholic-Jewish Dialogue: Twenty Years After 'Nostra Aetate'”, *America*, February 8, 1986, ss. 92-97.

⁵³ Bkz. Henry Siegman, “A Decade of Catholic-Jewish Relations - A Reassessment”, *Journal of Ecumenical Studies*, 1978, vol. 15 n. 3, ss. 243-260; David Berger, “Jewish-Christian Relations: A Jewish Perspective”, *Journal of Ecumenical Studies*, 20: 1, Winter 1983, ss. 5-32. Berger burada *NA*'nın Yahudi-Hıristiyan ilişkilerinde kökten bir değişiklik getirmesine karşın “çift antlaşma” (two covenant) teolojisinin bir tür Hıristiyan misyonerliği olduğundan kuşku duyulduğunu ifade eder.

⁵⁴ Marc H. Tanenbaum, “Heschel and Vatican II - Jewish-Christian Relations”, *Memorial Symposium in Honor of Rabbi Abraham Joshua Heschel*, New York, 1983. s. 6.

tartışmalar, projeler ve yayınların geliştirilmesi (4) Hıristiyan-Yahudi ilişkilerini geliştirmek üzere bir yüksek komisyon oluşturulması.⁵⁵

1963 yılı başlarında da AJC Roma'ya yine heyetler göndermiştir. Bu trafikte Bea'nın en önemli ABD ziyareti ise aynı yıl Mart ayındadır. Burada AJC'nin organizasyonu ile pek çok Yahudi kuruluşundan gelen temsilcilerle toplantılar yapılmıştır. Bunlar arasında Jewish Theological Seminary, Rabbinical Assembly of America, Synagogue Council of America, Central Conference of American Rabbis ve Yeshiva Üniversite'sinden gelenler vardır.⁵⁶

İşte böylesine bir atmosferde Bea ve ekibi konsilde Yahudilerle ilgili bir metin olarak düşündükleri ilk taslağı hazırlarlar. *Decretum de Iudaeis* (Yahudilerle ilgili Karar) olarak bilinen bu taslak, adından da anlaşılacağı üzere, sadece Yahudilere yönelik bir metindir. Dolayısıyla Kilise içerisinde birkaç kişi hariç bu yönde hiçbir eğilim ya da ihtiyaç görülmemesine rağmen Bea ve ekibinin kafasında sadece Yahudilere yönelik bir konsil metni oluşturmak fikri olduğu açıktır. Bununla birlikte, Bea ve arkadaşlarının tüm çabalarına rağmen bu taslak (ve aynı isimdeki sonraki taslaklar) hiçbir zaman konsil agendasına alınmamıştır.⁵⁷ Fakat süreç sonunda sadece Yahudilerden değil diğer dinlerden de bahseden *Nostra Aetate* adında bir metin ortaya çıkmıştır. Kilisenin resmî açıklaması olmadığından ve içeriden bilgiler de son derece az olduğundan *De Iudaeis*'ten *Nostra Aetate*'ye dönüşme süreci ile ilgili bilgilerimiz kesin değildir. Fakat görünen *de Iudaeis* başlığı altında dört taslak hazırlandığı ve son taslağın büyük oranda NA'yı oluşturduğudur.

O dönem şartları göz önüne alındığında *de Iudaeis* “tamamen dini” bir metin olarak anlaşılabilir miydi? O ortamda bunun pek mümkün

⁵⁵ Furnal, “Abraham Joshua Heschel and Nostra Aetate”, s. 6.

⁵⁶ Bea'nın ABD'deki çeşitli Yahudi kuruluşlarının temsilcileriyle görüşmeleri için bkz. The American Jewish Committee, Institute of Human Relations, *The Second Vatican Council's Declaration on the Jews: A Background Report*, ss. 19-21. Heschel ve AJC'nin NA üzerindeki etkisi ile ilgili bir çalışma için bkz. Gary Spruch, *Wide Horizons: Abraham Joshua Heschel, AJC, and the Spirit of Nostra Aetate*, American Jewish Committee, 2008.

⁵⁷ Bkz. John W. O'Malley, *What Happened at Vatican II*, Belknap-Harvard, London, 2010, ss. 218-226.

olmadığı açıktır. Zaten öyle de anlaşılmamış, öneri özellikle Araplar tarafından düşmanlarına verilen bir destek olarak algılanmıştır. Kapsamının genişletilerek NA'ya dönüştürülmesi de metin üzerinde bu yöndeki tartışmaları engellememiştir. Bu anlamda NA'nın İsrail devleti ile olan siyasi ilişkiler göz önüne alınarak yapılmış bir Katolik manevrası olup olmadığı hala sorulmaktadır.⁵⁸ Bu konuda en açık konuşanlardan biri ise Neville Lamdan'dır: “Kilisenin, Hristiyan olmayanlarla ilişkisi şeklinde genel bir deklarasyona dönüşmesine karşın, Nostra Aetate'nin asıl amacı; Katolik Kilisesinin Yahudiler ve Yahudilikle ilişkiler konusunda bir adım atmak istemesidir.”⁵⁹ NA'nın yayınlanmasından kısa bir süre sonra AJC, üyelerine –yayınlanmaması uyarısıyla- bir metin gönderir. Burada komite başkanı Morris B. Abram şöyle demektedir: “Yılların çabasının bir meyvesi olan bu deklarasyon son değil bir başlangıçtır..”⁶⁰

Sonuç

Modernleşme rüzgarının oluşturduğu türbülans Kilise içerisinde muhafazakar ve liberal olmak üzere iki ana eğilim ortaya çıkarmıştır. Muhafazakar kanat dış dünyaya karşı içe kapanmayı esas alan savunmacı bir tepkiyi tercih ederken nispeten azınlığı oluşturan liberal kanat dışa açılmayı Kilisenin geleceği için çözüm olarak görmüştür. Dolayısıyla “Yahudi Meselesi” dahil Kilisenin geleneksel görüşlerinden farklı herhangi bir bakış açısının liberal kanattan gelmesi beklenen bir durumdur. Bu anlamda II. Vatikan Konsili de *Nostra Aetate* de Kilise içerisindeki liberal eğilimin “başardığı” bir değişmeyi ifade eder.

Kilise pek çok konuda olduğu gibi Yahudilerle ilişkiler konusunda da –özellikle II. Dünya Savaşı sonrası- geleneksel görüşlerini sürdürebilecek durumda değildir. Zira artık Yahudiler bir İsrail Devleti kurmuştur, diğer yandan Avrupa ve ABD'de artık gücünü hissettiren bir Yahudi diasporası söz konusudur. Üstelik Papa XII. Pius gibi isimler

⁵⁸ Bkz. Alberto Melloni, “Nostra Aetate, 1965-2005”, s. 14.

⁵⁹ N. Lamdan, “Introduction”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate*, s.1.

⁶⁰ The American Jewish Committee, Institute of Human Relations, *The Second Vatican Council's Declaration on the Jews: A Background Report*, s. 1. O dönemde AJC - Vatikan ilişkileri konusunda bkz. aynı metin ss. 10-16. İlgili metne AJC'nin online arşivinden ulaşılabilir:

http://www.ajcarchives.org/AJC_DATA/Files/6A5.PDF

üzerinden Katolik Kilisesi soykırım konusunda ciddi ithamlar altındadır. Bununla birlikte gerek Kilisenin geleneksel teamüllerin dışına çıkması anlamına geldiğinden gerekse Arap-İsrail savaşı gibi konjonktürel zorluklar nedeniyle Kilisenin bir ekümenik konsilde Yahudilerle ilgili olumlu bir metin ilan etmesi hiç kolay olmamıştır. Üstelik bu metin ilk olarak sadece Yahudilere yönelik bir deklarasyon biçiminde tasarlanmıştır. Zorluk sadece muhafazakar kanadın itirazından da kaynaklanmamıştır. Yahudi organizasyonlarının ve önde gelen Yahudi isimlerinin çoğunluğu da böyle bir fikre soğuk bakmıştır. Yahudilerle ilgili bir konsil metni fikrini destekleyen Katolikler de Yahudilerle karşıtlarına göre azınlık durumundadır. Fakat bu azınlık çoğunluktan daha etkili olmuş ve sonuçta böyle bir metin yayınlanmıştır. Dolayısıyla *Nostra Aetate* hem muhafazakar Katolikler hem de karşıt görüşteki Yahudiler açısından etkin bir azınlığın gerçekleştirdiği bir olaydır denebilir.

Elbette böyle bir metnin fikir olarak ortaya çıkmasından yayınlanma sürecine kadar geçirdiği pek çok merhale söz konusudur. Bazı önemli isimler bu aşamaların her birinde kilit rol oynamıştır. Yahudilerle uzlaşmaya yönelik bir hamle yapılması fikri Papa XXIII. John'un kişiliği ve papalık öncesi tecrübeleri göz önüne alındığında garipsenecek bir durum değildir. Fakat Jules Isaac gibi kişilerin destekleyici ve cesaretlendirici bir rol oynadığı söylenebilir. Bununla birlikte Kardinal Augustin Bea ve ekibi bu metnin taslak olarak hazırlanmasından ilanına kadar geçen sürecin gerçek mimarlarıdır. Bu süreçte Bea ve arkadaşları Yahudi kanadından pek çok kişiyle birçok görüşme yapmıştır ve bunların her birinin metne etkisiyle ilgili pek çok şey söylenmektedir. Kesin şeyler söylemek zor olsa da metnin oluşumunda ve ilanında etkili bir Yahudi lobisi olduğu aşıkardır. Bununla birlikte metnin düşünüldüğü şekilde konsilden çıktığı söylenemez. *De Iudaeis*'le başlayan taslak süreci Hinduizm, Budizm ve İslam'ın da dahil edildiği "Hıristiyan Olmayan Dinlerle İlgili" bir bildiriye dönüşmüştür. Aynı şekilde SPCU aracılığıyla sunularak form ve içerik açısından bir "iç mesele" gibi gösterilmeye çalışılmışsa da sonuçta "diğer dinler"le ilgili bir metin çıkmıştır ortaya.

KAYNAKÇA

- Abbot, W.M., *Documents of Vatican II*, Guild Press, New York, 1966.
- Adam, Baki, *Yabudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, İstanbul, 2002.
- Alberigo, G., Komonchak, J.A., (eds.), *The History of Second Vatican Council*, Maryknoll, I-IV, 1996-2006.
- Aydın, Mahmut, *Monologdan Diyaloga, Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Hıristiyan-Müslüman Diyalogu*, Ankara, 2001.
- Bea, Augustin Cardinal, *The Church and the Jewish People*, Harper & Row, New York, 1966.
- Berger, David, "Jewish-Christian Relations: A Jewish Perspective", *Journal of Ecumenical Studies*, 20: 1, Winter 1983, ss. 5-32.
- Bialer, Uri, "Israel and Nostra Aetate: the View from Jerusalem", N. Lamdan, A. Melloni, *Nostra Aetate*, s. 59-85.
- Bialer, Uri, *Cross on the Star of David: The Christian World in the Israel's Foreign Policy, 1948-1967*, Indiana University Press, Bloomington, 2005.
- Bristow, Edward (ed.), *No Religion Is an Island: The Nostra Aetate Dialogues*, Fordham University Press, New York, 1998.
- Concilio Vaticano II: Constitutiones, Decreta, Declarationes*, Libreria Editrice Vaticana, Vatikan, 1998.
- Cornwell, John, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII*, Penguin Books, New York, 1999.
- Çoban, Bekir Zakir, *Geçmişten Günümüze Papalık*, İstanbul, 2009.
- Çoban, Bekir Zakir, *Papa XXIII. John, Angelo Giuseppe Roncalli*, İzmir, 2012.
- Dalin, David G., *The Myth of Hitler's Pope: How Pope Pius XII Rescued Jews from the Nazis*, Regnery Publishing, 2005.
- Dvornik, F. *Konsiller Tarihi*, çev. M. Aydın, Ankara, 1990.
- Flannery, Austin (ed.), *The Basic Sixteen Documents Vatican Council II*, Costello Publishing Company, New York, 2007.

- Furnal, Joshua, "Abraham Joshua Heschel and Nostra Aetate: Shaping the Catholic Reconsideration of Judaism during Vatican II", *Religions*, 2016, 7, 70, ss. 1-12.
- Herzl, Theodor, *Hatıralar*, çev. Ergun Göze, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Herzl, Theodor, *Yahudi Devleti*, çev. Sedat Demir, Ataç Yayınları, İstanbul, 2009.
- Hughes, Philip, *The Church in Crisis: A History of the General Councils, 325-1870*, Image Book, New York, 1964.
- Isaac, Jules, *Jesus and Israel*, trans. by Sally Gran, Rinehart & Winston, New York, 1971.
- Isaac, Jules, *The Teaching of Contempt: Christian Roots of Anti-Semitism*, Rinehart and Winston, New York, 1964.
- Kaplan, Edward K., Samuel H. Dresner, *Abraham Joshua Heschel, Prophetic Witness*, Yale University Press, 1998.
- Ketzer, David, *The Popes Against Jews: The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism*, Alfred A. Knopf, New York, 2001.
- Küng, Hans, *Council in Action, Theological Reflections on the Second Vatican Council*, Sheed and Ward, New York, 1963.
- Lindsay, Mark R., *Barth, Israel and Jesus: Karl Barth's Theology of Israel*, Ashgate, Burlington, 2007.
- Melloni, Alberto, "Nostra Aetate, 1965-2005", Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007, s. 10.
- Morselli, Marco, "Jules Isaac and the Origins of Nostra Aetate", N. Lamdan, A. Melloni, *Nostra Aetate*, ss. 21-28
- O'Malley, John W., *What Happened at Vatican II*, Harvard University Press, 2008.
- Oesterreicher, John M., *God at Auschwitz?*, Institute of Judaeco-Christian Studies, Seton Hall University, 1993.
- Oesterreicher, John M., *The New Encounter Between Christians and Jews*, Philosophical Library, New York, 1986.

- Oesterreicher, John M., *The Rediscovery of Judaism: A re-examination of the conciliar statement on the Jews*, Institute of Judaeo-Christian Studies, Seton Hall University, 1971.
- Paul Collins, *Upon this Rock: The Popes and their Changing Role*, Crossroad Book, New York, 2000.
- Phayer, Michael, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965*, Indiana University Press, Bloomington, 2000.
- Porat, Dina, *The Blue and Yellow Stars of David: The Zionist Leadership in Palestine and the Holocaust 1939-1945*, Harvard University Press, Cambridge, 1990.
- Rosen, David, “Jewish and Israeli Perspectives 40 Years after Vatican II”, N. Lamdan, A. Melloni, *Nostra Aetate*, ss. 175-188.
- Schmidt, Stjepan, *Augustin Bea: The Cardinal of Unity*, New York City Press, New York, 1992.
- Shaw, Stanford J., *Yabudi Soykırımı ve Türkiye*, çev. Fahir Armaoğlu, İstanbul, 2014.
- Sherman Franklin, (ed.), *Bridges: Documents of Christian-Jewish Dialogue, Volume One: The Road to Reconciliation (1945-1985)*, Paulist Press, New York, 2011.
- Siegmán, Henry, “A Decade of Catholic-Jewish Relations - A Reassessment”, *Journal of Ecumenical Studies*, 1978, vol. 15 n. 3, ss. 243-260.
- Spruch, Gary, *Wide Horizons: Abraham Joshua Heschel, AJC, and the Spirit of Nostra Aetate*, American Jewish Committee, 2008.
- Stransky, Thomas F., “The Catholic-Jewish Dialogue: Twenty Years After 'Nostra Aetate'”, *America*, February 8, 1986, ss. 92-97.
- Sullivan, Maureen, *101 Questions and Answers on Vatican II*, Paulist Press, New York, 2002.
- Tanenbaum, Marc H., “Heschel and Vatican II - Jewish-Christian Relations”, *Memorial Symposium in Honor of Rabbi Abraham Joshua Heschel*, New York, 1983.
- The American Jewish Committee, Institute of Human Relations, *The Second Vatican Council's Declaration on the Jews: A Background Report*.

Tobias, Norman C., *Jewish Conscience of the Church: Jules Isaac and The Second Vatican Council*, Palgrave Macmillan, Switzerland, 2017.

Wiseman, Cardinal, *Recollections of Last Four Popes and of Rome in their Times*, Joseph F. Wagner Inc., New York, tarihsiz.

Zeitlin, Solomon, “The Ecumenical Council Vatican II and the Jews”, *The Jewish Quarterly Review*, vol. 56, no. 2 (Oct. 1965), ss. 93–111.